

Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi

Tourism and Economic Growth Relationship in Developing Countries: Dynamic Panel Data Analysis

Ozan BAHAR*, **Kurtuluş BOZKURT****

*Doç. Dr., Muğla Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Kötekli Yerleşkesi, 48170 Muğla

E-posta: obahar@mu.edu.tr

**Araş. Gör., Muğla Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Kötekli Yerleşkesi, 48170 Muğla

E-posta: kurtulusbozkurt2000@hotmail.com

MAKALE BİLGİLERİ

Makale işlem bilgileri:

Gönderilme tarihi: 26 Ocak 2010

Birinci düzeltme : 24 Mart 2010

İkinci düzeltme : 23 Haziran 2010

Üçüncü düzeltme : 17 Eylül 2010

Kabul : 19 Eylül 2010

Anahtar sözcükler:

Turizm, Ekonomik büyüme,

Dinamik panel veri analizi.

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, dinamik panel veri analizi yöntemi kullanılarak GOÜ turizm sektörü ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde herhangi bir pozitif ilişkinin olup olmadığını analiz etmektir. Bu bağlamda; Türkiye'nin de içerisinde yer aldığı gelişmekte olan 21 ülke için 1998-2005 dönemini kapsayan bir panel veri seti oluşturulmuş ve İki Aşamalı GMM-Sistem analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda GOÜ'ler açısından turizm ve ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiş, turizm gelirlerindeki %1'lik bir artışın uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde %2,825'lik bir artışa yol açtığı saptanmıştır.

ARTICLE INFO

Article history:

Submitted : 26 January 2010

Resubmitted : 24 March 2010

Resubmitted : 23 June 2010

Resubmitted : 17 September 2010

Accepted : 19 September 2010

Key words:

Tourism, Economic growth,

Dynamic panel data analysis.

ABSTRACT

The aim of this study is to analyse whether there is a positive relationship between tourism sector and economic growth in the long run using dynamic panel data analysis in developing countries. A panel data set was set up for 21 countries, including Turkey between 1998-2005 and two steps analysis have been done. The results of the study shows that there is a positive relationship between tourism and economic growth in developing countries and %1 increase in tourism incomes had led to %2.825 economic growth.

GİRİŞ

Turizm faaliyetleri dünya ekonomisinde giderek artan oranlı bir gelişim göstermektedir. Birçok ülkede turizm, GSMH ile istihdamın önemli bir bölümünü meydana getirmektedir. Buna ilave olarak turizmden elde edilen uluslararası döviz gelirleri ülkelerin mevcut bütçe açıklarını finanse etmeye yardımcı olmaktadır. Bölgesel düzeyde ise turizm işsizlik sorununun çözümüne yardım etmekte ve tarım sektöründen dolayı kaybedilen rekabet avantajının yeniden kazanılmasına yarar sağlamaktadır. Bununla birlikte, turizm ekonomisi birçok ülkedeki ulaşım, ticaret, inşaat, konaklama,

yiyecek-içecek sektörleri ve diğer hizmet sektörleri ile birlikte doğrudan ya da dolaylı bir yayılma etkisi göstermektedir (Proença ve Soukiazı 2008). Turizm gelirinin zengin ülkelerden daha fakir ülkelere, gelişmişlerden gelişmekte ve az gelişmiş ülkelere doğru dağılımına katkı yaparak ülkeler arasında yakınsamaya da neden olmaktadır. Böylece turizm bölgesel gelişmeye de yardımcı olmakta ve bölgesel ekonomik farklılıkların azaltılmasına olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla sektöre yapılacak ulusal/uluslararası yatırımlar, kısa sürelerde etkisini göstererek geri kalmış bölgelerin ilerlemesine olumlu yönde etki edebilecektir (Proença ve Soukiazı 2008).

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde (GOÜ), ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi için politik bir alternatif olarak görülen uluslararası turizm talebi, her geçen gün artmaya devam etmekte ve hızlı bir ilerleme göstermektedir. Ayrıca bu ülkelerde turizmin; ekonomik gelişim açısından ihtiyaç duyulan kaynak ve döviz gereksinimi ile artan nüfusun artan beklentilerini karşılamak ve tatmin etmek için desteklendiği görülmektedir. Böylece, istihdam, üretim ve ödemeler dengesine sağladığı geniş katkılardan dolayı turizm, ekonomik kalkınma ve büyümede önemli bir sektör olarak kabul görmektedir (Gökovalı ve Bahar 2006). Turizm ürününün üretiminde sermayenin sınırlı kalması ve turizmin doğası gereği onun emek yoğun bir sektör olması emek ve sonuçta istihdam yönünden öneminin daha da artmasına neden olmaktadır.

Ulusal ekonominin turizm aracılığıyla geliştirilmesi, turistlerin ihtiyacı olan konaklama, yiyecek, ulaşım faaliyetleri, hediyelik eşya, eğlence, güvenlik, bankacılık ve sağlık gibi hizmetler sektöründeki arz kapasitesinin artırılmasına ve geliştirilmesine ek olarak, bu sektöre yapılacak altyapı yatırımlarının yapılabilmesine bağlıdır. Bu bağlamda, uluslararası sermaye otel, tur operatörleri ve ulaşım hizmetleri ile altyapı yatırımlarındaki doğrudan yabancı sermaye (DYS) şeklinde turizm sektörüne giriş yapmaktadır.

Nitekim Dünya Turizm ve Seyahat Konseyi'nin verilerine göre, 2009 yılında turizm sektörünün dünya GSMH'nin %9,4'ünü ve toplam ihracat gelirin %10,9'unu gerçekleştireceği öngörülmektedir. Benzer şekilde, dünya genelinde sektörde çalışan toplam insan sayısının 219.810.000 kişi olacağı ve bunun da dünya toplam işgücünün %7,6'sını meydana getireceği tahmin edilmektedir (WTTC 2009). Uluslararası ticaretteki en büyük kategorilerden biri olan turizm, dünya genelinde tüm hizmetler ticaretinin yaklaşık %40'ını oluşturmakta ve görünmez bir ihracat kalemi olarak ekonomik büyümeye ve gelişmeye önemli katkılar sağlamaktadır.

Buradan hareketle yapılacak bu çalışmanın amacı, dinamik panel veri analizi yöntemi kullanılarak GOÜ'deki turizm sektörü ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde herhangi bir pozitif ilişki olup olmadığını araştırmaktır. Bu bağlamda, çalışmanın ilk bölümünde GOÜ'deki turizm sektörü kısaca incelenecek, daha sonra literatür taraması yapılacak ve son bölümde de ekonometrik analizin yapılmasıyla birlikte çalışma tamamlanacaktır.

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE TURİZM SEKTÖRÜ

Çoğu GOÜ'de turizm ekonomik büyümenin vazgeçilmez ve önemli bir bölümü olarak kabul edilmekte, teknik bilgi, yabancı döviz kazançları, istihdam artışı ve çeşitliliği, kıt kaynakların etkili/verimli kullanımı noktasında bir gelişim stratejisi olarak değerlendirilmektedir (Sinclair 1998). Gelişmekte olan 69 ülke için turizm, en önemli ihracat geliri sağlayan beş öncü sektörden biri durumundadır. Söz konusu ülkelerin %4 0,5'inde ise turizm geliri tek başına en önemli ihracat kalemidir. Ayrıca düşük gelirli ülkelerin yarısında ve orta düşük gelirli ülkelerin neredeyse tamamında -ki, bu ülkeler aynı zamanda dünyanın en fakir 100 ülkesidir- turizm büyük önem arz etmektedir (WTO 2002). Dünya geneline bakıldığı zaman ise turizm, GOÜ'in %83'ünün en önemli ihracat gelirini oluşturmaktadır. Dolayısıyla, turizmin geliştirilmesi yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı birçok ülke, hükümet ya da bölge açısından önemli bir hedef olarak görülmektedir.

Bu kapsamda, Dünya Bankası da (DB), 1960'lı yılların ortalarından itibaren 86 ülkedeki 300'ün üzerinde turizm projesine yapısal düzenlemeler, sürdürülebilir gelişme, kalkınmaya yardımcı olunması ve yoksulluğun azaltılması gibi çeşitli amaçlar doğrultusunda destek sağlamaktadır. 2000-2006 yılları arasında dünyanın değişik bölgelerindeki AGÜ ve GOÜ'lere Uluslararası Finans Kurumu ile Çok Taraflı Yatırım Garanti Ajansı tarafından 70 projeye 544 milyon Dolar; Dünya Bankası tarafından ise turizmle ilgili 94 farklı projeye 2 milyar 984 milyon Dolar yatırım için kaynak aktarımı yapılmıştır (Hawkins ve Mann 2007).

Tablo 1'e bakıldığında, GOÜ'de GSMH'nin %1-19'unu turizm sektörünün oluşturduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu rakam düşük bir oranmış gibi gözükmesine karşın, GOÜ'ler açısından büyük anlam ifade etmektedir. Çünkü yoksul ve GOÜ'de turizmden elde edilen gelir, ülkenin daha acil ve önemli makro ekonomik sorunlarını gidermede kullanılmaktadır. Diğer bir deyişle, AGÜ ya da GOÜ'de turizmden elde edilen gelir turizm dışı sektörlerle aktarılırken, gelişmiş ülkelerde daha çok sektör içinde kalmaktadır (Bahar 2008). Dolayısıyla bu gibi ülkelerde elde edilen bir birimlik gelir, hem turizm sektöründe hem de diğer sektörlerdeki yatırımlara olumlu etki yapmakta ve çoğunlukla da istihdam oluşturmak amacıyla kullanılmaktadır (Bahar ve Kozak 2008). Bu çalışmada örneklem

olarak ele alınan 21 GOÜ'de ise 1998 yılı verilerine göre turist sayısı 112,6 milyon kişiden, 2005 yılına gelindiğinde % 40'lık bir artışla 157,6 milyon kişiye ulaşmıştır. Benzer şekilde, bu ülkelerin elde ettiği uluslararası turizm gelirleri toplamı 74,3 milyar Dolardan, % 74,1'lik artışla 129,3 milyar Dolar'a çıkmıştır¹.

İhracat odaklı büyüme stratejisi ile turizm, istihdamı geliştirmede, yoksulluğun azaltılması ile onunla mücadelede ve de insanların kendilerini geliştirerek bu sektör aracılığıyla refah seviyelerini arttırmasında etkili olan bir sektör görünümündedir (Fayissa vd. 2008). Dünya Turizm Örgütü'nün (WTO) turizm, mikro finans ve yoksulluğun azaltılması/önlenmesi üzerine yaptığı bir başka araştırmaya göre ise, yeni gelişen Asya ülkeleri hariç, turizmin GOÜ'de hızlı bir büyüme gösterdiği

görülmektedir. Dünyanın çeşitli kıta ve bölgelerindeki bu ülkelerde 2003 yılı itibariyle, uluslararası turist sayısı %16,2 artarak 112 milyon kişiye ve uluslararası turizm gelirleri de %19,3 artarak 100 milyar Dolara ulaşmıştır (WTO 2005). Bu nedenle WTO, 21. yüzyılın en önemli dinamik aktivitelerinden birinin turizm olduğunu vurgulayarak, bu sektörün gücüne ve yoksullukla ilgili mücadeledeki önemine dikkat çekmektedir (WTO 2002).

İyimser bir yaklaşıma göre, turizmin gelecek on yıl içinde reel çıktı miktarında %4,6'lık artışla 10,7 trilyon Dolarlık bir büyüklüğe ulaşacağı öngörülmektedir (Hong 2009). Turizm bu yönüyle dünya genelinde gelişmiş, gelişmekte ve az gelişmiş pek çok ülkede ekonomik büyümenin potansiyel kaynaklarından birini oluşturmakta ve ziyaretçiler tarafından sağlanan harcamalar neticesinde önemli bir ekonomik faaliyet alanı olmaktadır. Çünkü ziyaretçi harcamaları yerel ekonomiye katkı sağlamakta ve bölgesel olarak bakıldığında da turizm

¹ Dünya Bankası'nın veri tabanında, diğer GOÜ'nin veri setlerinde kırılmalar olduğundan dolayı bu ülkelere ilişkin istatistikî bilgilere yer verilememektedir.

Tablo 1. Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizmin Görünümü

Ülkeler	GSMH (Milyar \$)			Turist Sayısı (Milyon Kişi)			Turizm Geliri (Milyar \$)			Turizm Geliri (GSMH (%))		
	1998	2002	2005	1998	2002	2005	1998	2002	2005	1998	2002	2005
Arjantin	298,94	102,04	183,19	3,01	2,82	3,82	3,35	1,71	3,21	1,12	1,68	1,76
Brezilya	843,82	504,22	882,18	4,81	3,78	5,35	1,39	2,14	4,16	0,17	0,42	0,47
Şili	79,37	67,26	118,24	1,75	1,41	2,02	1,43	1,22	1,65	1,80	1,82	1,40
Çek Cum.	61,84	75,27	124,54	5,48	4,74	6,33	3,89	3,37	5,61	6,30	4,48	4,51
Haiti	3,77	3,48	4,31	0,14	0,14	0,11	0,13	0,10	0,08	3,47	3,09	1,86
Hong Kong	166,90	163,78	177,77	7,13	10,68	14,77	7,33	9,84	13,58	4,40	6,01	7,64
Hindistan	416,25	507,18	810,15	2,35	2,38	3,91	2,94	3,30	7,65	0,71	0,65	0,94
Endonezya	95,44	195,66	285,86	4,60	5,03	5,00	4,25	5,79	5,09	4,46	2,96	1,78
Jamaika	7,82	8,59	9,71	1,22	1,26	1,47	1,38	1,48	1,78	17,63	17,24	18,35
Malezya	72,17	100,84	137,95	5,55	13,29	16,43	3,23	8,08	10,38	4,48	8,02	7,53
Meksika	421,21	64,90	846,98	19,39	19,66	21,91	8,30	9,54	12,80	1,97	14,71	1,51
Fas	40,02	40,41	59,52	3,09	4,45	5,84	1,93	3,15	5,42	4,83	7,81	9,12
Panama	10,93	12,27	15,46	0,43	0,53	0,70	0,49	0,71	1,10	4,50	5,79	7,16
Paraguay	7,91	5,04	7,47	0,35	0,25	0,34	0,12	0,07	0,09	1,62	1,51	1,28
Polonya	172,90	198,17	303,91	18,78	13,98	15,2	8,32	4,97	7,12	4,81	2,51	2,35
Singapur	82,39	88,26	119,77	5,12	5,85	7,08	4,60	4,42	5,90	5,59	5,02	4,93
G. Afrika	134,29	110,87	242,34	5,73	6,43	7,36	3,41	3,69	8,44	2,55	3,33	3,49
Tayland	111,85	126,87	176,41	7,84	10,87	11,56	7,95	10,38	12,10	7,11	8,19	6,86
Tunus	19,81	21,04	28,96	4,71	5,06	6,37	1,98	1,83	2,80	9,99	8,70	9,67
Türkiye	269,00	232,74	483,99	8,96	12,79	20,27	7,17	11,90	19,72	2,67	5,11	4,07
Uruguay	22,08	12,27	16,64	2,16	1,25	1,80	0,69	0,40	0,69	3,15	3,33	4,20

Kaynak: World Development Indicators (2009).

potansiyeline sahip yerlerin gelişmesine yardımcı olmaktadır. Şöyle ki; turizmin bir bölgede gelişim göstermesiyle birlikte, döviz gelirleri artmakta, ödemeler dengesi ile dış ticaret açığı azalmakta, ülkenin dış borç yükü hafiflemekte, diğer sektörlerdeki mal ve hizmetlere olan talep düzeyi artmakta, yeni iş ve istihdam kaynakları ortaya çıkmakta, vergi gelirleri artmakta ve sonuçta ülke insanının refah düzeyindeki artışla birlikte ekonomik büyüme bundan olumlu yönde etkilenmektedir (Hodur ve Leistriz 2007).

Küresel anlamda her 10 kişiden birinin çalıştığı turizm sektörü, dünyanın en büyük ve gelişme yolunda olan sektörlerinin de en başında yer almaktadır. Ayrıca dünya nüfusunun %70'inin yoksullukla mücadele ettiği düşünülürse, bu yönüyle de turizmin yoksullukla mücadele noktasında yoksulluğu önleyici ya da azaltıcı yönde önemli bir araç olarak görüldüğü bilinmektedir (Nadkarni 2008).

Son yıllarda istihdam ve gelirdeki hızlı artışla turizm hem gelişmiş hem de GOÜ'ler için lokomotif görevi gören bir sektör konumundadır. Çünkü ekonominin diğer sektörlerine kıyasla daha az maliyetle döviz yani ihracat geliri getirmesi ve yine diğer sektörler göre çok daha sofistیک bir teknolojiyi gerektirmemesi, bu sektörün önemli özellikleri arasındadır. Bir ülkedeki zengin ve eşsiz doğal, kültürel ve tarihi alanlar ve varlıklar, turizmin temel kaynaklarıdır. Bunların altyapısı tamamlanmış, sürdürülebilir ve korumacı politikalarla tanıtımı ve pazarlanması bölgenin ekonomik canlılığına büyük katkılar sağlayacaktır (Oki vd. 1997).

LİTERATÜR İNCELEMESİ

Turizm, ödemeler bilânçosunun cari işlemler hesabının alt kalemi olan uluslararası hizmetler kaleminde yer almaktadır. Aynı mal ihraç ya da ithalatında olduğu gibi, GOÜ'ye yabancı bir ülkeden gelen turist yapmış olduğu harcamalar sonucunda bıraktığı döviz geliri, ülkenin ödemeler bilânçosunu sanki mal ihracatı yapmış gibi pozitif yönde etkileyecektir. Öte yandan, GOÜ insanının başka bir ülkede turistik faaliyet sonucu yaptığı harcamada, sanki dış ülkeden mal ithalatı yapılmış gibi ödemeler bilânçosunu negatif yönde etkileyecektir. Eğer elde edilen dış turizm geliri, ülkenin dış dünyaya yapmış olduğu turizm giderinden fazla ise turizm sektörünün ödemeler bilânçosu üzerindeki net etkisi pozitif olacaktır. Bu bağlamda, görünmez ihracat ya da bacasız bir sanayi olarak adlandırılan turizmin, ekonomik büyümeyi iktisat literatüründeki ihracat odaklı büyüme stratejisi ile olumlu

yönde etkileyeceği bilinmektedir (Bahar 2006; Gökovalı ve Bahar 2006). İhracat artışı, ülkelerin ekonomik büyümesini etkileyen en önemli faktörlerden biridir. Çünkü makro iktisattaki milli gelir eşitliğine bakıldığı zaman, net ihracatın milli geliri etkileyen temel otonom büyüklüklerden biri olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bir gelişme stratejisi olarak turizmin ekonomik büyümeye neden olacağına ilişkin teorik dayanağın, ihracat ve ekonomik büyüme literatüründen kaynaklandığını rahatlıkla söylemek mümkündür (Vanegas ve Croes 2003).

$$Y = C + I + G + (X - M) \quad (1)$$

Literatürde konuyla ilgili olan ampirik çalışmalara bakıldığında, büyük bir bölümünün "turizm geliri ya da turizm talebi (sayısı) ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir korelasyonun olduğu" sonucuna ulaştıkları görülmektedir (Bkz. Tablo 2). Az sayıda da olsa birtakım çalışmalarda da turizmin gelişiminin ülkedeki ekonomik büyümeye herhangi bir olumlu etkisinin olmadığı sonucu ortaya çıkmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı tek bir ülke için yapılmışken, diğer bir kısmının ise belirli bir grup ülkeyi kapsadığı görülmektedir. Tablo 2'de bu zamana kadar yapılan hemen hemen tüm çalışmalara ait bilgiler, diğer bir deyişle yazarları, veri seti, kullanılan ekonometrik analiz yöntemi ve tekniği, bağımlı ve bağımsız değişkenler ile elde edilen sonuçlar, ülke ve ülke grupları için tüm ayrıntılarıyla kısaca özetlenmektedir.

Bunlardan Sequeira ve Nunes'un (2008) 1018 gözleme dayanan çalışmasında, turizmin özellikle yoksul ülkeler için çok önemli bir şans olduğu belirtilmektedir. Ayrıca ekonomik büyümeyi açıklamakta kullanılan turizme ait tüm değişkenler anlamlı ve pozitif çıkmıştır. Analiz sonuçları turizmin, özellikle araştırmanın çok büyük bir örneklem kitlesini oluşturan yoksul ülkelerde, ekonomik büyümenin pozitif bir bileşeni olduğunu göstermektedir. Ancak daha önceki çalışmaların tersine turizmin küçük ülkelerde beklenen etkiyi göstermediği de söz konusu araştırmanın diğer bulguları arasındadır. Chen ve Chiou-Wei'nin (2009) Tayvan ve Güney Kore için yapmış oldukları başka bir çalışmada, Tayvan'da turizmin ekonomik büyümeye yol açtığı tezi desteklenirken, Güney Kore'de turizm ve büyüme arasında bir nedensellik ilişkisinin olduğu ortaya çıkmıştır.

Hazari ve Sgro'nun (1995) geliştirdikleri dinamik büyüme modeline göre ise turizm talebinin açık ekonomilerde uzun dönemli bir pozitif büyümeye

yol açtığı görülmektedir. Narayan'ın (2004) Fiji için yapmış olduğu bir diğer çalışmada da, yabancı turist harcamalarındaki %10'luk bir artışın; ülkenin GSYİH'sında %0,5'lik, reel tüketiminde %0,72'lik ve reel anlamda ulusal refah düzeyinde %0,67'lik bir artışa neden olacağı sonucu ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte yine Çin için yapılan çalışmalarda, turizmin ekonomik gelişmeye önemli düzeyde katkılar sağladığı belirtilmektedir (Witt ve Tuner 2003; Liang, Duo ve Wang 2004).

EKONOMETRİK TAHMİN VE SONUÇLARI

Model ve Veri Seti

Çalışmada Uluslararası Turizm Gelirlerinin bağımlı değişken olarak belirlendiği ve farklı bağımsız değişkenlerden oluşan birden fazla modelleme yapılmış ve analiz edilmiştir. Ancak yapılan analizler sonucunda en iyi tahmin sonuçlarını veren aşağıdaki model (Best Model) çalışmanın ekonometrik modeli olarak belirlenmiştir. Çalışmada kullanılan ekonometrik model aşağıdaki şekildedir.

$$\Delta g_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \Delta itr_{it} + \alpha_2 \Delta gcf_{it} + \alpha_3 \Delta gds_{it} + \alpha_4 dummy_{it} + u_{it} \quad (2)$$

Modelde;

Δg ; gayri safi milli hasıla başına sermaye miktarının büyüme oranını,

Δitr ; uluslararası turizm gelirlerinin gayri safi milli hâsılaya oranının büyüme oranını,
 Δgcf ; toplam sermaye miktarının gayri safi milli hâsılaya oranının büyüme oranını,
 Δgds ; toplam yurt içi tasarrufların gayri safi milli hâsılaya oranının büyüme oranını,
 i ; ülkeyi ve t de zamanı göstermektedir.

Ayrıca ekonometrik modelde, kriz dönemlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini görmek amacıyla, kontrol değişkeni olarak bir kukla değişken kullanılmıştır. Bu bağlamda; 1998 ve 2001 yıllarına bir değeri, diğer yıllara da sıfır değeri verilmiştir. Diğer taraftan bu çalışmada, Türkiye'nin de dâhil olduğu 21 GOÜ için 1998–2005 dönemini kapsayan bir panel veri seti oluşturulmuştur. Söz konusu ülkeler gerek gelir seviyeleri gerekse mevcut veri setleri dikkate alınarak seçilmiştir. 1998 öncesi ve 2005 sonrası döneme ait verilerde eksiklikler olduğu için 1998–2005 dönemi analiz kapsamına alınmıştır.

Ekonometrik modelleme aşamasında gerek bağımlı değişkenin gerekse bağımsız değişkenlerin belirlenmesi aşamasında, Tablo 2'de verilen turizm ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine yapılan ampirik çalışmalara ilişkin literatür dikkate alınmıştır. Yapılmış olan bu 27 çalışmanın sadece 8'inde döviz kuru ile ilgili değişken tanımı yapılmış olması

Tablo 2. Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Yapılan Ampirik Çalışmalara İlişkin Literatür Özeti

Örneklem ve Yıl Tek Ülke	Yazarlar	Veri Seti	Bağımsız Değişkenler	Bağımlı Değişken	Araştırma Tekniği ve Yöntem	Hipotez Sonucu
İspanya–2002	Balaguer ve Jorda	1975–1997	Uluslararası turizm geliri ve reel efektif döviz kuru	Reel GSYİH	VAR modeli ve Granger nedensellik testi	Hipotezi destekliyor
Türkiye–2004	Yıldırım ve Öcal	1962–2002	Reel turizm geliri, yatırımlara ilişkin gölge değişken olarak reel tasarruflar ve işgücü	GSYİH	VAR model	Hipotezi destekliyor
Mauritius–2004	Durbary	1970–1999	Fiziksel ve beşeri sermaye, turist başına düşen reel turizm geliri ve reel ihracat	Reel GSMH	EKK	Hipotezi destekliyor
Yunanistan–2004	Dritsakis	1960–2000	Uluslararası turizm geliri ve reel efektif döviz kuru	Reel GSYİH	VAR modeli ve Granger nedensellik testi	Hipotezi destekliyor
Türkiye–2004	Kasman ve Kasman	1963–2002	Turizm gelirleri	GSYİH	VAR modeli ve Granger nedensellik testi	Hipotezi destekliyor
Kore–2005	Oh	1975–2001	Reel turizm gelirleri	Reel GSMH	VAR modeli ve Granger nedensellik testi	Hipotezi reddediyor
Türkiye–2005	Gündüz ve Hatemi	1963–2002	Turist sayısı ve reel döviz kuru	Reel GSYİH	ARCH testi	Hipotezi destekliyor
Türkiye–2006	Bahar	1963–2004	Turizm geliri	GSMH	VAR modeli ve Granger nedensellik testi	Hipotezi destekliyor
Türkiye–2006	Yavuz	1992–2004	Turizm geliri	GSYİH	Granger nedensellik testi	Hipotezi reddediyor
Tayvan–2006	Kim vd.	1971–2003	Toplam turist varışları	GSYİH	Kointegrasyon ve Granger nedensellik testi	Hipotezi destekliyor
Meksika–2008	Brida vd.	1980–2007	Turizm harcamaları ve Reel döviz kuru	Reel GSYİH	Birim kök, kointegrasyon testi ve Granger nedensellik testi	Hipotezi destekliyor
Tayvan–2008	Lee ve Chien	1959–2003	Uluslararası turizm geliri ile turist sayısı ve reel efektif döviz kuru	Reel GSYİH	Birim kök ve kointegrasyon testi	Hipotezi destekliyor
Türkiye–2009	Katircioğlu	1960–2006	Turist sayısı ve reel döviz kuru	Reel GSYİH	ARDL modeli	Hipotezi reddediyor

Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi

Tablo 2. Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Yapılan Ampirik Çalışmalara İlişkin Literatür Özeti (Devam)

Örneklem ve Yıl	Yazarlar	Veri Seti	Bağımsız Değişkenler	Bağımlı Değişken	Araştırma Tekniği ve Yöntem	Hipotez Sonucu
ABD-2009	Rosentraub ve Joo	2000-2006	Toplam kumarhane sayısı, Toplam eğlence merkezi ve lunapark sayısı, Diğer eğlence tesislerinin sayısı, Sahne sanatları merkezlerinin sayısı, Müze sayısı, Spor tesislerinin sayısı, Sahne sanatları, spor ve benzeri faaliyetlerde bulunan kuruluş sayısı, Nüfus	Turizm sektöründeki toplam istihdam, toplam işyeri sayısı, hane halkı gelir düzeyi	Regresyon analizi	Hipotezi destekliyor
ABD-2009	Tang ve Jang	1981-2005	Havayolu, gazino, otel ve restoran sektörleri	GSYİH	VAR modeli ve kointegrasyon testi	Hipotezi reddediyor
Ülkeler Grubu						
4 Karayip ülkesi-1995	Modeste	1981-1992 ve 1975-1992	Turizm çıktısındaki kişi başına büyüme	Kişi başına düşen GSYİH'daki büyüme oranları	EKK (kukla değişkenli)	Hipotezi destekliyor
143 örnek içindeki 14 GOÜ-2003	Brau, Lanza ve Pigliaru	1980-1995	Kişi başına düşen GSYİH, 1980-1995 arası GSYİH'daki ticaretin payı, 1980-1995 arası büyüme oranlarındaki standart sapma ve GSYİH'da turizm gelirlerinin payı	Kişi başına düşen reel GSYİH'daki yıllık ortalama büyüme oranları	EKK	Hipotezi destekliyor
21 Latin Amerika ülkesi-2004	Martin, Morales ve Scarpa	1985-1998	Turist başına harcamadaki büyüme oranı, yurt içi yatırımlar, eğitimdeki kamu harcamaları ve genel hükümet harcamaları	Kişi başına düşen GSYİH	Dinamik panel veri analizi	Hipotezi destekliyor
509 gözlem-2005	Campos ve Sequeira	1980-1999	Turist varışları ve turizm gelirleri	Kişi başına düşen GSYİH'daki büyüme oranları	Statik panel veri analiz	Hipotezi reddediyor
13 Akdeniz ülkesi-2006	Gökovalı ve Bahar	1987-2002	İhracatın %'si olarak turizm gelirleri ve GSYİH'nin %'si olarak sabit sermaye miktarları	GSYİH'daki büyüme oranı	Statik panel veri analizi	Hipotezi destekliyor
İspanya ve İtalya-2006	Jimenez	1990-2000	Yatırım oranı, nüfusun büyüme oranı, beşeri sermaye ve hükümet harcamaları	Kişi başına düşen GSYİH	Dinamik panel veri analizi	Hipotezi destekliyor
Örneklem ve Yıl	Yazarlar	Veri Seti	Bağımsız Değişkenler	Bağımlı Değişken	Araştırma Tekniği ve Yöntem	Hipotez Sonucu
23 OECD ülkesi ve 32 OECD dışı ülke-2008	Lee ve Chang	1990-2002	Kişi başına reel turizm geliri ve turist sayısı, reel efektif döviz kuru ile dışsal rekabetin göstergesi olarak gölge değişken	GSYİH	Panel birim kök ve kointegrasyon analizi	Hipotezi destekliyor
Yunanistan, İtalya, Portekiz ve İspanya'dan oluşan 4 Güney Avrupa ülkesi-2008	Proenca ve Soukiazis	1990-2004	Reel GSYİH'DA reel yatırımların payı, nüfus, teknolojik büyüme, sermayenin amortisman oranı, uluslararası turizm geliri ve kukla değişken	Kişi başına düşen GSYİH	Statik panel veri analizi	Hipotezi destekliyor
1018 gözlem-2008	Sequeira ve Nunes	1980-2002	Turist sayısı, ihracatın ve GSYİH'nin %'si olarak turizm gelirleri	Kişi başına düşen GSYİH	Dinamik panel veri analizi	Hipotezi destekliyor
42 Afrika ülkesi-2008	Fayissa, Nsih ve Tadasse	1995-2004	Uluslararası turizm geliri, sabit sermaye yatırımları, ekonomik özgürlük indeksi, okullaşma oranı, GSYİH'nin %'si olarak doğrudan yabancı sermaye yatırımı, net dış ticaret ve hane halkının kişi başına düşen nihai tüketim harcaması	Kişi başına düşen GSYİH	Statik panel veri analizi	Hipotezi destekliyor
Sarawak&Malezya-2008	Lau, Oh ve Hu	1972-2004	Turist sayısı	GSYİH	Kointegrasyon ve Granger nedensellik testi	Hipotezi destekliyor
Tayvan ve Güney Kore-2009	Chen ve Chiou-Wei	1975-2007	Reel döviz kuru ve turizm gelirleri	Kişi başına düşen reel GSYİH	EGARCH-M modeli	Hipotezi destekliyor

(kaldı ki ülke grupları için yapılan 12 ampirik çalışmanın ise sadece 2 tanesinde döviz kurunun dik-kate alınmış olması) yapılan ampirik çalışmaların turizm sektöründe ve ekonomik büyümede fiyat rekabetinden ziyade fiyat dışı rekabet unsurlarına çok daha fazla önem atfettiklerini göstermektedir.

Her ne kadar yapılmış olan ampirik çalışmaların bağımsız değişken tanımlamalarında döviz kuru çok fazla tercih edilmemiş olsa da özellikle GO-Ü'ler açısından fiyat rekabetine dayalı bir büyüme modelinin daha anlamlı olabileceği varsayımı altında ekonometrik modelimiz reel döviz kurunun da

modele dâhil edilmesi ile genişletilebilirdi. Ancak örneklem olarak ele almış olduğumuz ülkelerin GOÜ'ler olması ve özellikle istatistikî anlamda modele dâhil edemediğimiz değişkenlerle ilgili kesin-tisiz ve sağlıklı verilere ulaşamadığı için mevcut veri seti dikkate alınarak modelleme yapılmıştır.

Bu noktada çalışmanın orijinalliği açısından, kurulan ekonometrik modelin önceki çalışmaların modellerinin bir kopyası olmasından özellikle kaçınılmış ve ekonomik teorik çerçeve, ampirik literatür ve GOÜ'lerin ekonomik gerçekleri (yurt içi sermaye ve tasarruf oranlarının düşüklüğü) dikkate alınarak daha orijinal bir model belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda söz konusu çalışmanın GOÜ'ler açısından turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini analiz eden sınırlı sayıda çalışmadan biri olduğu ve gerek GOÜ'ler açısından ulaşılmış olduğu sonuçlar itibari ile gerekse kullanmış olduğu GMM analiz yöntemi ile son derece orijinal ve değerli bir çalışma olacağı ve ilgili literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın ekonometrik modelini oluşturan söz konusu ülkelere ait veriler Dünya Bankası'nın istatistik veri tabanlarından (WDI) temin edilmiştir ve model dâhilinde analiz edilen ülkeler Dünya Bankası'nın Orta-Gelir Seviyesine Sahip Ülkeler Sınıflaması dikkate alınarak belirlenmiştir. Ekonometrik analiz aşamasında tüm verilerin iki gecikmeli değerleri de dikkate alınarak analiz yapılmıştır.

Ekonometrik Tahmin Yöntemleri

Çalışmada, dinamik panel veri tahmin yöntemlerinden GMM-Sistem tahmin tekniği kullanılmıştır. Zira yapılan analiz sonucunda ekonometrik modelin dinamik bir yapı teşkil ettiği görülmüş ve dinamik panel veri analizinde en iyi tahmin sonuçlarını veren GMM tahmin tekniklerinden biri olan GMM-Sistem tahmin tekniği, ana hatları ile aşağıda açıklanmaya çalışılmıştır.

a) GMM tekniği

Arellano (2003), GMM modelini aşağıdaki şekilde göstermiştir:

$$Y_{it} = Y_{i(t-1)} + x_{it}\beta + n_i + u_{it} \text{ ve } E(u_{it} | X_{i1}, \dots, X_{it}, n_i) = 0 \quad (t = 1, \dots, T) \quad (3)$$

Modelde X'in gecikmeli değerleri ve Y'nin gecikmeli değerleri gösterilmiştir. Modelde X, u hata teriminin geçmişteki, şu andaki ve gelecekteki değerleri ile ilişkili değildir. Dolayısıyla "x" dışsal bir

değişkendir ve sadece "n" bireysel etkisi ile ilişkilidir (Arellano 2003).

Statik panel veri modellerinde, bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin kullanılması, bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri ile hata terimi arasında bir ilişkinin ortaya çıkmasına neden olmakta bu da önemli problemlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Greene 2000). Dolayısıyla, dinamik panel modelleri ile sabit veya rastlantısal etki modelleri arasında farklılıklar bulunmaktadır (Greene 2000).

Bu bağlamda Anderson ve Hsiao (1981), $Y_{i,t-1} - Y_{i,t-2}$ için ya $Y_{i,t-2} - Y_{i,t-3}$ ya da $Y_{i,t-2}$ veya $Y_{i,t-3}$ gibi farklı gecikme düzeylerine sahip gecikmeli değişkenlerin araç değişken olarak kullanılmasını önermektedirler. Bu gecikmeli değişkenlerin açıklayıcı değişkenlerle korelasyon içerisinde olduğunu ancak hata terimi ile herhangi bir ilişki içerisinde olamayacaklarını vurgulamaktadırlar. Bu tarzdaki araç değişkenler yöntemi ile dinamik panel veri modelleri tahmini tutarlı olmakta ancak etkin olmayan tahmin ediciler elde edilmektedir (Arellano ve Bond 1991).

Tahmin edicilerin etkin olmamasının nedeni; olasılıklı tüm araç değişkenlerin kullanılmamasından kaynaklanmaktadır. Eğer $Y_{i,t-2}$, $Y_{i,t-3}$ veya $Y_{i,t-3}$ gibi gecikmeli gözlemler $\varepsilon_{it} - \varepsilon_{it-1}$ ile ilişkili değilse söz konusu bu değişkenler geçerli gecikmeli değişkenlerdir. Dolayısıyla, tüm geçerli gecikmeli değişkenlerin dinamik panel veri modellerinde araç değişken olarak kullanılması önerilmektedir. Böylece gözlemlenemeyen bireysel etkilerdeki farklılıkları ortadan kaldıran GMM tahmin edicileri bağımlı ve bağımsız değişkenlerin olanaklı tüm gecikmelerini araç değişken olarak kullanır (Arellano ve Bond 1991). Bunun için bir aşamalı ve iki aşamalı GMM tahmin edicileri kullanılır. Bir aşamalı tahmin (GMM 1), hata terimlerinin gruplar arasında ve zaman içinde sabit varyanslı olduklarını kabul ederken, iki aşamalı tahmin (GMM 2), hata terimlerinin değişen varyanslı olabileceğini hesaba katmaktadır (Doornik ve Hendry 2001). Arellano ve Bond (1991) GMM tahmin edicisi ile tahmin edilen dinamik bir panel veri modelini aşağıdaki şekilde göstermişlerdir.

$$Y_{it} = Y_{i,t-1}a_1 + Y_{i,t-p}a_p + x_{it}b_1 + w_{it}b_2 + v_i + e_{it} \text{ ve } e_{it} = [1, \dots, N], t = [1, \dots, T] \quad (4)$$

Modelde; a_1, \dots, a_p tahmin edilecek parametreleri; x_{it} , $(1 \times k_1)$ vektöründe dışsal değişkenleri; b_1 , $(k_1 \times 1)$ vektöründe tahmin edilecek parametre-

leri; wit, $(1 \times k_2)$ vektöründe önceden tahmin edilmiş değişkenleri; b_2 , $(k_2 \times 1)$ vektöründe tahmin edilecek parametreleri; v_i , rastlantısal etkileri göstermektedir.

Arellano ve Bond (1991) tarafından dinamik panel veri modeli tahminlerinde GMM tekniği ile beraber kullanılması önerilen birtakım modelleme testleri vardır. Bunlardan ilki, bağımsız değişkenlerin bir bütün olarak anlamlılığının testi için kullanılan Wald testidir. İkincisi de, GMM tahmininde kullanılan araç değişkenlerin geçerli olup olmadığı ile ilgili yapılan Sargan testidir (Bozkurt 2008).

b) GMM- Sistem Tekniği

GMM-Sistem tahmin yöntemi, Arellano ve Bover (1995) tarafından önerilmiştir. Blundell ve Bond (1998) GMM-Sistem tahmin yöntemini diğer GMM tahmin edicileri ile karşılaştırmışlar ve GMM-Sistem tahminin daha iyi bir tahmin edici olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Blundell vd. (2000) Monte-Carlo simülasyonu ile GMM-Sistem tahmininin daha iyi tahmin sonuçları verdiğini bulmuşlardır. Ayrıca, Blundell ve Bond (1998) GMM-Sistem ile ABD imalat sanayinde faaliyet gösteren 509 şirket için 1982–1989 yılları arasında Cobb-Douglas üretim fonksiyonu tahmin etmişler ve bu yöntemin daha iyi sonuçlar verdiğini bulmuşlardır.

GMM-Sistem tahmininde de aynı GMM tahmininde olduğu gibi modelleme ile ilgili bazı testlerin yapılması önerilmektedir. Bunun için GMM de olduğu gibi ilk önce Wald testi, ikinci olarak da Sargan testi yapılır. GMM-Sistem tahmininde, GMM tahmininden farklı olarak modele ilave edilmiş olan araç değişkenlerin geçerliliği için Fark-Sargan test istatistiği yapılır. Bu istatistik testi GMM-Sistem ve GMM-Dif tahminleri ile hesaplanan iki ayrı Sargan testi arasındaki fark ile hesaplanır. Son olarak da; AR (1) ve AR (2) testleri ile modelde sipesifikasyon hatalarının ve otokorelasyon sorununun olup olmadığı test edilir (Bozkurt 2007).

Tahmin Sonuçları

GMM-Sistem tahmin sonuçları Tablo 3'te verilmiştir. Tahmin sonuçlarına bakıldığında uzun dönemde uluslararası turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Dolayısıyla ekonomik teoriyi GOÜ'ler açısından destekleyen bir sonuç elde edilmiştir. Ancak kısa dönemde uluslararası turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında istikrarsız bir ilişki gözlemlenmiştir. Bu istikrarsızlığın ise temelde

gerek ekonomik konjonktüre gerekse nispi fiyat hareketlerine bağlı olarak ortaya çıktığı yorumunu yapmak mümkündür.

Sermaye miktarı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye bakıldığında ise uzun dönemde sermaye miktarı ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Ancak kısa dönemde sermaye miktarı ile ekonomik büyüme arasında istikrarsız bir ilişki tespit edilmiştir. Bu istikrarsızlığın da sermayenin doğasından, ekonomik şoklardan ve krizlerden kaynaklandığı söylenebilir.

Yurt içi tasarruf düzeyi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye bakıldığında ise uzun dönemde yurt içi tasarruf düzeyi ile ekonomik büyüme arasında anlamlı herhangi bir ilişki tespit edilememiştir. Bu sonuç GOÜ'de yurt içi tasarruf düzeyinin yetersiz olduğu yönündeki tespitleri de doğrular niteliktedir.

Diğer taraftan kriz dönemlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisine bakıldığında ise GOÜ'ler açısından ekonomik teoriyi de doğrular nitelikte gerek uzun gerekse kısa dönemde negatif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Diğer taraftan, GOÜ'de yaşanan krizlerin temelinde ödemeler bilançosunun cari işlemler dengesinde yaşanan dengesizliklerle ilişkilendirildiği ve söz konusu dengesizliklerin döviz piyasalarına etkileri düşünüldüğünde; kriz dönemlerinde ulusal paranın aşırı değerlenmesi ile gerek ithalat kalemindeki artışlar kanalıyla gerekse fiyat rekabeti sürecine bağlı olarak turizm gelirlerindeki azalmayla ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etki ortaya çıkartacağı çıkarımında bulunabilir. Bu bağlamda; dolaylı da olsa kriz dönemleri ile reel döviz kurundaki dalgalanmalar arasında birebir bir ilişki ortaya konulabilir ve kriz dönemlerine ait kukla değişkenimizin kur dalgalanmalarının etkilerini içselleştirdiği çıkarımı yapılabilir.

Değişkenlerin uzun döneme ait katsayılarına bakıldığında ise uluslararası turizm gelirlerinin uzun dönemdeki katsayısının 2,825; sermaye miktarının uzun dönemdeki katsayısının 4,058 ve kriz dönemlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini gösteren kukla değişkeninin uzun dönemdeki katsayısının ise -2,850 olduğu görülmektedir. Buna karşın yurt içi tasarruf düzeyinin ise uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde herhangi anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmanın temel amacı GOÜ açısından ekonomik büyüme ve turizm ilişkisini ampirik olarak

Tablo 3. Ekonometrik Tahmin Sonuçları; 1998–2005, Bağımlı değişken: $\Delta g_{i,t}$

Değişkenler	GMM-Sistem (2 Aşamalı)
$\Delta g_{i,t-1}$	0.237** 0.096
$\Delta g_{i,t-2}$	0.038 0.103
$\Delta tri_{i,t}$	2.825* 1.473
$\Delta tri_{i,t-1}$	-5.244** 2.011
$\Delta tri_{i,t-2}$	3.118** 1.019
$\Delta gc_{i,t}$	4.058** 1.191
$\Delta gc_{i,t-1}$	-5.126** 1.555
$\Delta gc_{i,t-2}$	1.003 0.723
$\Delta gds_{i,t}$	0.106 0.209
$\Delta gds_{i,t-1}$	0.280* 0.131
$\Delta gds_{i,t-2}$	-0.107 0.115
$\Delta kuk_{i,t}$	-2.850** 0.852
$\Delta kuk_{i,t-1}$	-1.530** 0.535
$\Delta kuk_{i,t-2}$	-0.933** 0.428
Wald Testleri	
Joint	526.7**
Time	8.797**
Spesifikasyon Testleri	
AR(1)	-2.002*
AR(2)	-0.166

Notlar:

1-) Katsayıların altında yer alan italik değerler, standart hataları göstermektedir. * ve ** ise sırasıyla %10 ve %5 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

2-) AR (1) ve AR (2) testleri modelde spesifikasyon hatalarının ve oto korelasyon sorununun olup olmadığını test etmek için kullanılmaktadır. AR (1) test sonucunun negatif ve %5 veya %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olması beklenmektedir.

test etmektedir. Bunun için Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu 21 GOÜ için iki aşamalı GMM-Sistem analizi yapılmış ve yapılan analiz sonucunda turizm faaliyetlerinin ekonomik büyümeyi artırdığı bulgusuna ulaşılmıştır. Elde edilen analiz sonuçları, çalışmanın literatür kısmında verilen ve daha önceden yapılan benzer çalışmalarla aynı ampirik sonuçları ihtiva etmektedir. Dolayısıyla bu çalışma gerek turizm faaliyetlerinin ekonomik büyümeyi

arttırdığını vurgulayan teoriyi doğrulaması gerekse GOÜ açısından bu teorik çıkarsamayı desteklemesi nedeniyle, son derece önem arz etmektedir. Zira literatürde gelişmiş ülkeler açısından turizm faaliyetlerinin ekonomik büyümeyi artırdığı hipotezini doğrulayan çok sayıda ampirik çalışma mevcutken, GOÜ'ler açısından bu hipotezi doğrulayan ampirik çalışmaların sayısı son derece sınırlıdır. Bu yönüyle çalışma, mevcut literatüre de önemli bir

katkı yapmaktadır. Analizin diğer önemli bulguları ise ekonomik büyümenin en önemli dinamiklerinden birinin sermaye miktarı olduğu, buna karşın yurt içi tasarrufların GOÜ'ün ekonomik büyüme dinamiklerini açıklama hususunda yetersiz kaldığıdır. Bu noktada GOÜ'de yurt içi tasarrufların ne kadarının yatırımlara yönlendirildiği ve/veya yurt içi tasarruf düzeyinin yetersizliği ayrı bir çalışma konusudur.

Bu bağlamda, dünyada hızlı bir gelişme trendi gösteren turizm sektörünün, GOÜ'de de dünyadaki gelişmelere paralel olarak, hızlı bir gelişme trendi gösterdiği görülmektedir. WTO yapmış olduğu ileriye yönelik projeksiyonlarda, turizmin 21. yüzyılda daha da büyük gelişmeler göstereceği belirtilmektedir. 2020 yılında ise tüm dünya genelinde oluşacak turizm gelirlerinin 2 trilyon Dolar'a ulaşacağı öngörülmektedir. Ayrıca, dünya genelinde özellikle gelişmiş ülkelerde yükselen refah düzeyine paralel olarak, seyahate ayrılan gelirin ve ulaşım olanaklarının artması ile turizm sektörünün ekonominin diğer sektörlerine oranla çok daha fazla büyüyeceği de ortadadır. Bu nedenle, GOÜ'deki hükümetlerin ve sektör temsilcilerinin bu sektöre gereken önemi vermeleri ve uluslararası turizm piyasasında oluşacağı öngörülen bu zenginliği ülkeye taşıyacak politikaları hızla üretmeleri gerekmektedir.

Özellikle GOÜ'de, ekonomik büyümenin gerçekleştirilebilmesi için alternatif bir araç olarak görülen turizm faaliyetleri her geçen gün önemini arttırmakta ve hızlı bir ilerleme göstermektedir. Ayrıca bu ülkelerde turizm, ekonomik gelişim açısından ihtiyaç duyulan kaynak ve döviz finansmanının karşılanması, istihdam, üretim ve ödemeler dengesine sağladığı katkılardan ve en önemlisi de diğer sektörlerle sağlamış olduğu dışsallıklardan dolayı, ekonomik kalkınma ve büyümede önemli bir sektör olarak önemini arttırmaktadır (Gökova ve Bahar 2006). Diğer taraftan turizm, istihdamı geliştirmede, yoksulluğun azaltılmasında ve yoksullukla mücadelede, insanların kendilerini geliştirerek bu sektör aracılığıyla refah seviyelerini arttırmada etkili olan bir sektör görünümündedir. Bu yönüyle turist harcamaları, yerel ekonomiye katkı sağlamakta ve bölgesel olarak bakıldığında da turizm potansiyeline sahip yerlerin gelişmesine yardımcı olmakta ve bölgelerarası gelişmişlik farklarının giderilmesinde alternatif bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ekonominin diğer sektörlerinden ihracat kanalıyla elde edilen dövize kıyasla, turizm gelirlerinin

den elde edilen dövizin maliyetinin daha düşük olduğu göz önüne alındığında, ülkede var olan doğal, kültürel, tarihi ve sosyo-ekonomik varlıklardan istenilen dövizin sağlanması, GOÜ'in ve Türkiye'nin ekonomik büyümesi ve ülke insanının daha müreffeh bir yaşam sürdürebilmesine de olanak sağlayacaktır.

Son olarak Dünya Bankası'nın veri tabanında, diğer GOÜ'in veri setlerinde kırılmalar olduğundan dolayı bu ülkelere ilişkin istatistikî bilgilere yer verilememiştir. Bu noktada çalışmanın bu kısıtına ilişkin olarak ileride söz konusu ülkelere ilişkin veriler temin edilebilirse ekonometrik model yeniden test edilebilir. Ayrıca bu çalışmada turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemek için turizm gelirleri ile GSMH düzeyi, modele dâhil edilmiştir. Bu bağlamda turizm faaliyetlerinin göstergesi olarak kullanılan uluslararası turizm gelirlerine ilaveten temin edilebilecek ilave göstergelerle çok daha anlamlı analiz sonuçlarına ulaşılabilir. Ancak bu çalışma için turizm faaliyetlerinin göstergesi olarak sadece uluslararası turizm gelirleri kullanılabilmiştir.

KAYNAKÇA

- Anderson, T. W. ve Cheng H. (1981). Estimation of Dynamic Models with Error Components, *Journal of the American Statistical Association*, 76 (375): 598-606.
- Arellano, M. ve Olympia B. (1995). Another Look at the Instrumental Variable Estimation of Error-Components Models, *Journal of Econometrics*, 68 (1): 29-51.
- Arellano, M. ve Stephen B. (1991). Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations, *Review of Economic Studies*, 58 (2): 277-297.
- Arellano, M. (2003). *Panel Data Econometrics*. Oxford University Press. New-York.
- Bahar, O. (2006). Turizm Sektörünün Türkiye'nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: Var Analizi Yaklaşımı, *Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13 (2): 137-150.
- Bahar, O. (2008). Turizmin Yoksulluğu Önlemedeki Etkisi ve Mikro Kredi Sistemi, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 45 (523): 79-93.
- Bahar, O. ve Kozak M. (2008). *Tourism Economics Concepts and Practices*. New York: Nova Science Publishers Inc.
- Balaguer, J. ve Jorda, M.C. (2002). Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: the Spanish Case, *Applied Economics*, 34: 877-884.
- Blundell, R. ve Steven B. (1998). Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models, *Journal of Econometrics*, 87 (1): 115-143.
- Blundell, R., Steven B. ve Frank W. (2000). *Estimation in Dynamic Panel Data Models: Improving on the Performance of the Standard GMM Estimators*, The Institute for Fiscal Studies Working Paper, 2000/12.

- Bozkurt, K. (2007). İçsel Büyüme Modelleri Bağlamında Türk İmalat Sanayinde Teknolojik Gelişme ve Ekonomik Büyüme, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 44 (513): 64-74.
- Bozkurt, K. (2008). Türk İmalat Sanayisinde Teknolojik Gelişme ve İhracat Performansı, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 45 (522): 91-103.
- Brau, R., Lanza, A., ve Pigliaru, F. (2003). How Fast are the Tourism Countries Growing? The Cross-Country Evidence, http://www.feem.it/web/activ/_wp.html, (Erişim Tarihi: 04 Ocak 2010).
- Campos, C. ve Sequeira, T.N. (2005). Tourism and Economic Growth: A Panel Data Approach. *International Conference: Theoretical Advances in Tourism Economics*, University of Évora, Portugal. 18-19 March 2005.
- Chen, C. ve Chiou-Wei, S.Z. (2009). Tourism Expansion, Tourism Uncertainty and Economic Growth: New Evidence from Taiwan and Korea, *Tourism Management*, 30: 812-818
- Doornik, J. A. ve David F. H. (2001). *Econometric Modeling Using PcGive 10 Volume III*. Timberlake Consultants Ltd.. London.
- Dristakis, N. (2004). Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: An Empirical Investigation for Greece Using Causality Analysis, *Tourism Economics*, 10 (3): 305-316.
- Durbary, R. (2004). Tourism and Economic Growth: the Case of Mauritius, *Tourism Economics*, 10: 389-401.
- Dünya Bankası İstatistikî Veri Tabanı (WDI). <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/DATASTATISTICS/0,,menuPK:232599~pagePK:64133170~piPK:64133498~theSitePK:239419,00.html>, (Erişim Tarihi: 04 Ocak 2010).
- Fayissa, B., Nsiah, C. ve Tadasse, B. (2008). The Impact of Tourism on Economic Growth and Development in Africa, *Tourism Economics*, 14 (4): 807-818.
- Gökovalı, U. ve Bahar, O. (2006). Contribution of Tourism to Economic Growth in Mediterranean Countries: A Panel Data Approach, *Anatolia An International Journal of Tourism And Hospitality Research*, 17 (2): 155-168.
- Greene, W. H. (2000). *Econometric Analysis*. Prentice Hall. New Jersey.
- Gündüz, L. ve Hatemi-J, A. (2005). Is the Tourism-Led Growth Hypothesis Valid for Turkey? *Applied Economics Letters*, 12: 499-504.
- Hawkins, D.E. ve Mann, S. (2007). The World Bank's Role in Tourism Development, *Annals of Tourism Research*, 34 (2): 348-363.
- Hazari, B.R. ve Sgro, P.M. (1995). Tourism and Growth in a Dynamic Model of Trade, *The Journal of International Trade and Economic Development*, 4 (2): 243-252.
- Hodur, N.M. ve Ceistriz, F.L. (2007). Estimating the Economic Impact of Event Tourism: A Review of Issues and Methods, *Journal of Convention & Event Tourism*, 8 (4): 63-79.
- Hong, W.C. (2009). Global Competitiveness Measurement for the Tourism Sector, *Current Issues in Tourism*, 12 (2): 105-132.
- Jimenez, S.C. (2006). Tourism and Economic Growth at Regional Level: The Cases of Spain and Italy. *46th Congress of the European Regional Science Association*.
- Kasman, S.K. ve Kasman, A. (2004). Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eşbütünlük ve Nedensellik İlişkisi, *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 220: 122-131.
- Katircioğlu, S.T. (2009). Revisiting the Tourism-Led-Growth Hypothesis for Turkey Using the Bounds Test and Johansen Approach for Cointegration, *Tourism Management*, 30: 17-20.
- Kim, H. J., Chen, M.H. ve Jang, S.S. (2006). Tourism Expansion and Economic Development: The Case of Taiwan, *Tourism Management*, 27: 925-933.
- Lau, E., Oh, S.L. ve Hu, S.S. (2008). Tourist Arrivals and Economic Growth in Sarawak. <http://mpa.ub.uni-muenchen.de/9888/>, (Erişim Tarihi: 23 Aralık 2010).
- Lee, C.C ve Chang, C.P. (2008). Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look at Panels, *Tourism Management*, 29: 180-192.
- Liang, C., Duo, R. ve Wang, Q. (2004). Impact of Market-Oriented Policies on China's International Tourism and Regional Economic Development, *Services Marketing Quarterly*, 26 (1): 19-34.
- Martin, J.L., Morales, N.M. ve Scarpa, R. (2004). Tourism and Economic Growth in Latin American Countries: A Panel Data Approach. <http://www.feem.it/Feem/Pub/Publications/WPapers/default.htm>. (Erişim Tarihi: 27 Nisan 2005).
- Modeste, N.C. (1995). The Impact of Growth in the Tourism Sector on Economic Development: the Experience of Selected Caribbean Countries, *Economia Internazionale*, 48: 375-385.
- Nadkarni, S. (2008). Knowledge Creation, Retention, Exchange, Devolution, Interpretation and Treatment (K-CREDIT) as an Economic Growth Driver in Pro-Poor Tourism, *Current Issues in Tourism*, 11 (5): 456-472.
- Narayan, P.K. (2004). Economic Impact of Tourism on Fiji's Economy: Empirical Evidence from the Computable General Equilibrium Model, *Tourism Economics*, 10 (4): 419-433.
- Oh, C. (2005). The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy, *Tourism Management*, 26: 39-44.
- Oki, T, Kawate, K. ve Toyama, A. (1997). Asia's Economic Development and the Role of Transport, Telecommunications and Tourism, *Transport Reviews*, 17 (4): 311-353.
- Proença, S. ve Soukiazı, E. (2008). Tourism as an Economic Growth Factor: a Case Study for Southern European Countries, *Tourism Economics*, 14 (4): 791-806.
- Sequeira, T.N. ve Nunes, P.M. (2008). Does Tourism Influence Economic Growth? A Dynamic Panel Data Approach, *Applied Economics*, 40 (18): 2431-2441.
- Sinclair, M. T. (1998). Tourism and Economic Development: A Survey, *The Journal of Development Studies*, 34: 1-51.
- Tang, C.H. ve Jang, S.S. (2009). The Tourism-Economy Causality in the United States: A Sub-Industry Level Examination, *Tourism Management*, 30: 553-558.
- Vanegas, M. ve Croes, R.R. (2003). Growth, Development and Tourism in a Small Economy: Evidence from Aruba, *The International Journal of Tourism Research*, 5 (5): 315-330.
- Wilkerson, C. (2003). Travel and Tourism: An Overlooked Industry in the U.S. and Tenth District, *Economic Review - Federal Reserve Bank of Kansas City*, 88 (3): 45-71.
- Witt, S.F. ve Tuner, L.W. (2003). Trends and Forecasts for Inbound Tourism to China, *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 13 (1): 97-107.
- WTO (2002). *Tourism and Poverty Alleviation*. Madrid, Spain.
- WTO (2005). *Tourism, Microfinance and Poverty Alleviation*. Madrid, Spain.
- WTTC (2009). *The 2009 Travel & Tourism Economic Research*. Londra. United Kingdom.
- Yavuz, N.Ç. (2006). Türkiye'de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7 (2): 162-171.
- Yıldırım, J. ve Öcal, N. (2004). Tourism and Economic Growth in Turkey, *Ekonomik Yaklaşım*, 15: (52-53): 131-141.